

Title of Paper: Capitalize all “major” words (nouns, verbs, adjectives, adverbs, and pronouns) in the title and subtitle

Somayeh Khalili¹

1. Corresponding Author, Instructor, Department of Non-Abrahamic Religions, Iranian Religions, Qom University of Religions and Denominations, Qom ,Iran. E-mail: somayehkhalili31@gmail.com

Article Info

Article type:

Research Article

Article history:

Received: 16 December 2025

Received in revised form:

9 January 2025

Accepted: 4 February 2025

Published online: 26 March 2025

Keywords:

Manichaeism,
cosmology,
Mother of Life,
Maiden of Light,
Āz

ABSTRACT

Introduction

Manichaean cosmology, as one of the dualistic religious and philosophical systems, presents a complex structure of opposition between light and darkness, spirit and matter, and good and evil. Within this framework, myths play a central role in explaining the origin of existence, the nature of the world, and the position of humankind. One of the key elements in this cosmology is the feminine principle, which manifests in various forms throughout Manichaean mythological narratives. Some of these feminine figures—such as the Mother of Life and the Maiden of Light—symbolize light, vitality, and salvation, whereas others, like the demon Āz and other female demonic beings, represent darkness, temptation, and deviation (Smagina, 2011).

The main problem addressed in this study is the examination of this duality in the representation of femininity within Manichaean cosmology. Is femininity in this system merely a divine and salvific force, or does it embody contradictory roles associated with both good and evil? To answer this question, the present study employs a textual analysis of Manichaean sources and an interpretive approach to the symbolic system of femininity in this religion. It compares the positive and negative aspects of female figures in Manichaean myths. The aim is to provide a comprehensive interpretation of the status of femininity within the Manichaean worldview and its role in conceptualizing the duality of good and evil. Such an examination offers a deeper understanding of how feminine symbols operate within Manichaean cosmology and demonstrates how these symbols contribute to the formation of the religion’s moral and theological narratives.

Cite this article: Khalili, S. (2025). Femininity in the Battle of Light and Darkness: Representation of Feminine Elements in Manichaean Cosmology . *Studies in Comparative Religion and Mysticism*, 10 (1), 259-275.
DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.50581.1248>

© The Author(s). Khalili, Somayeh

Publisher: University of Sistan and Baluchestan

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.50581.1248>

Research methodology

The present research adopts a qualitative and interpretive textual analysis approach based on original Manichaean sources. Primary texts—including the *Kephalaia*, the *Shabuhrgan*, Middle Persian fragments from Turfan (M 7980–84), and Manichaean hymns—were first examined in detail. Subsequently, a comparative analysis was conducted with reference to secondary studies such as those by BeDuhn (2000), Franzmann (2007), Gulácsi (2015), and Reeves (1996). The data were analyzed according to the symbolic content of feminine elements in three main dimensions:

1. The *Mother of Life* as the force of creation and the protector of light;
2. The *Maiden of Light* as the agent of salvation and the restorer of light from darkness;
3. The demon *Āz* as the embodiment of greed, deviation, and cosmic corruption.

In each section, different Coptic, Middle Persian, and Syriac narratives were compared, and the semantic variations in the interpretation of femininity were analyzed. This method allows for uncovering both the continuity and transformation of female roles within Manichaean cosmology and for assessing the cultural and geographical influences on their representations.

Discussion

The *Mother of Life* embodies the most nurturing and maternal qualities. She lovingly kisses her son, *Ohrmazd-Bag*, arms him, and prepares him to battle against the powers of darkness (*Kephalaia* 38:22–24; 39:3–7). These descriptions vividly portray her dual role as both nurturer and protector. In these passages, the *Mother of Life* is depicted as a vigilant figure who fulfills her maternal duties through both emotional support and the preparation of her son for combat.

She also possesses distinct warrior attributes, which are more explicitly emphasized in Middle Persian texts. To rescue her son, who has been imprisoned in darkness, she herself descends into battle. According to Franzmann (2007:57), the *Mother of Life*, together with the *Living Spirit* (or *Maiden of Light*) and other divine warriors, descends to the borders of darkness to free her son. In the *Kephalaia*, it is stated that the *Living Spirit* and the *Mother of Life* together descend, defeat the demonic rulers, and from their bodies shape the material world (Gardner & Lieu, 2004:15). Thus, her role extends beyond care and nourishment to include the transmission of power and strategic capability necessary for survival and victory in the cosmic struggle. Ignoring her militant aspect would oversimplify this deeply symbolic character. Her maternal duty continues even after preparing *Ohrmazd-Bag* for battle; throughout every stage, she acts as both protector and savior, ultimately ensuring his deliverance from darkness (*Kephalaia* 39:37). This expectation for readiness, blessing, and acceptance of the son's departure reaffirms her active participation. Her role is not confined to preparation; in moments of crisis, the *Mother of Life* emerges as an active rescuer—a model of motherhood that blends compassion and empowerment with strength and agency (Franzmann, 2007:58).

However, in Manichaean mythology, the concept of “mother” does not always carry positive connotations. In contrast to the *Mother of Life*, who symbolizes divine light and creation, a counter-image appears in the figure of the demon *Āz* in Iranian mythology. This figure is introduced in a Middle Persian Turfan text (M 7980–84) (Klimkeit, 1993:224). *Āz* is depicted as a malicious and deceitful being who teaches demons the art of reproduction and implants wickedness in the first human woman. She is considered the origin of sexual desire and is called the “mother of demons,” a role that identifies her as a destructive and corrupting force within Manichaean cosmology.

In contrast, the *Maiden of Light* is described in Manichaean texts as possessing such beauty that it shames the powers of darkness. This imagery can be interpreted through the lens of the male gaze and the visual power of femininity. As a woman subjected to the gaze of dark forces, she is not a victim but rather a weapon of their collapse. Unlike earthly women in Manichaean cosmology—typically portrayed as agents of sin and deception—the *Maiden of Light* employs the very same weapon (sexual allure) that the powers of darkness use to ensnare light.

Conclusion

The analysis of Manichaean cosmology reveals that the religion's dualistic system presents a complex reflection of the opposing forces of good and evil, within which feminine elements play contradictory yet complementary roles. The findings demonstrate that female figures in Manichaean mythology are not solely portrayed as divine or salvific powers; rather, in some instances, they also appear as agents of deviation and darkness.

On one hand, figures such as the *Mother of Life* and the *Maiden of Light* embody the forces of illumination, creation, and deliverance. The *Mother of Life* not only serves as the creator of the First Man but also as his guide and protector in the cosmic struggle against darkness. She combines nurturing and warrior-like qualities, playing a decisive role in overcoming evil and reclaiming light. Likewise, the *Maiden of Light* functions as a mediator between the realms of light and darkness, whose interaction with the *Archons* enables the liberation of the captive light.

On the other hand, the demon *Āz* represents the darker aspect of femininity—associated with temptation, corruption, and material entrapment. The textual analysis indicates that *Āz* personifies both greed and lust, deceiving the first human woman and thus serving as the source of evil's entry into the material world.

In this dual framework, femininity is depicted as a dynamic force capable of both freeing and imprisoning light. Ultimately, the study concludes that femininity constitutes a fundamental element in explaining the Manichaean dualism of good and evil. It is neither an inherently positive nor negative principle, but rather a fluid and multifaceted concept that operates at the core of Manichaean mythological structure. Through the redefinition of female roles within a religious context, Manichaeism offers a unique vision of womanhood that remains in constant, reciprocal interplay with the cosmic powers of light and darkness.

زنانگی در نبرد نور و تاریکی: بازنمایی مؤلفه‌های مونث در کیهان‌شناسی مانوی

سمیه خلیلی^۱

۱. نویسنده مسئول، مربی، مربی، گروه ادیان غیرابراهیمی، ادیان ایرانی، دانشگاه ادیان و مذاهب قم، قم، ایران. رایانامه: somayehkhalili31@gmail.com

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	کیهان‌شناسی مانوی بر دوگانه‌گرایی نور و تاریکی استوار است، که در آن، مؤلفه‌های زنانه نقش‌های متفاوت و گاه متضادی ایفا می‌کنند. این پژوهش تلاش دارد تا جایگاه زنانگی را در این نظام بررسی کند و نشان دهد که چگونه شخصیت‌های زنانه در اسطوره‌های مانوی، مفاهیم خیر و شر را بازنمایی می‌کنند. پرسش اصلی این است که آیا زنانگی در مانویت صرفاً نیرویی نجات‌بخش و الهی است یا آنکه نقش‌های متضادی در ارتباط با خیر و شر بر عهده‌ها؟ برای پاسخ به این پرسش، پژوهش حاضر با بررسی متون مانوی و تحلیل نظام نمادشناسی این آیین، نقش شخصیت‌های زنانه را در ساختار کیهان‌شناختی آن بررسی کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که شخصیت‌هایی مانند «مادر زندگی» و «دوشیزه روشنی» مظهر نور و رهایی‌اند. در حالی که «دیو آز» و دیگر چهره‌های منفی زنانه به تاریکی، شهوت و انحراف پیوند خورده‌اند. مادر زندگی به‌عنوان نیرویی پرورش‌دهنده و محافظ ظاهر می‌شود که در عین حال، نقشی جنگجویانه در نبرد کیهانی ایفا می‌کند. در مقابل، دوشیزه روشنی با استفاده از زیبایی و جذابیت خود، نیروهای تاریکی را فریب داده و به آزادسازی نور کمک می‌کند. از سوی دیگر، دیو آز به‌عنوان نماد طمع، شهوت و انحراف، نیرویی است که موجب اسارت نور در جهان مادی می‌شود. مقایسه‌ی این شخصیت‌ها نشان می‌دهد که زنانگی در مانویت نه صرفاً نیرویی خیر یا شر، بلکه عاملی پویا و متضاد است که نقش کلیدی در ساختار جهان‌بینی مانوی دارد. این دوگانگی نشان‌دهنده‌ی پیچیدگی جایگاه زنانگی در این دین و تأثیر آن در تبیین مفاهیم کیهانی است.
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۹/۲۵	
تاریخ ویرایش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۹	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۱/۱۵	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۱/۶	
واژه‌های کلیدی: مانویت، کیهان‌شناسی، مادر زندگی، دوشیزه روشنی، دیو آز	

استناد: خلیلی، سمیه (۱۴۰۵). زنانگی در نبرد نور و تاریکی: بازنمایی مؤلفه‌های مونث در کیهان‌شناسی مانوی. *مطالعات ادیان و عرفان تطبیقی*، ۱۰ (۱)،

DOI: <http://doi.org/10.22111/jrm.2025.50581.1248>

۲۷۵-۲۵۹

© نویسندگان. خلیلی، سمیه

ناشر: دانشگاه سیستان و بلوچستان

مقدمه

کیهان‌شناسی مانوی به‌عنوان یکی از نظام‌های فکری و دینی مبتنی بر دوگانگی، ساختاری پیچیده از تقابل میان نور و تاریکی، روح و ماده، و خیر و شر ارائه می‌دهد. در این نظام، اسطوره‌ها نقش محوری در توضیح منشأ هستی، طبیعت جهان، و جایگاه انسان دارند. یکی از عناصر کلیدی در این کیهان‌شناسی، مؤلفه‌های مونث است که به اشکال گوناگون در روایت‌های اسطوره‌ای مانوی ظاهر می‌شوند. برخی از این مؤلفه‌ها همچون «مادر زندگی» و «دوشیزه روشنی»، نمادهای نور، حیات و نجات اند، درحالی‌که شخصیت‌هایی مانند «دیو آز» و دیگر موجودات شیطانی زنانه، بازنمایی جنبه‌های تاریکی، وسوسه و انحراف تلقی می‌شوند. (Smagina, 2011) مسئله اصلی این پژوهش بررسی این دوگانگی در تصویرپردازی زنانگی در کیهان‌شناسی مانوی است. آیا زنانگی در این نظام صرفاً نیرویی نجات‌بخش و الهی است، یا آنکه نقش‌های متضادی را در ارتباط با خیر و شر ایفا می‌کند؟ برای پاسخ به این پرسش، این پژوهش با استفاده از روش تحلیل متون مانوی و بررسی نظام نمادشناسی زنانگی در این دین، به مطالعه و مقایسه نقش‌های مثبت و منفی مؤلفه‌های زنانه در اسطوره‌های مانوی می‌پردازد. هدف، ارائه تفسیری جامع از جایگاه زنانگی در جهان‌بینی مانوی و نقش آن در تبیین دوگانگی خیر و شر است. بررسی این مؤلفه‌ها به ما امکان می‌دهد تا درکی دقیق‌تر از نحوه عملکرد نمادهای زنانه در چارچوب کیهان‌شناسی مانوی به‌دست آوریم و نشان دهیم که چگونه این مؤلفه‌ها در شکل‌دهی به روایت‌های دینی و اخلاقی این آیین نقش‌آفرینی کرده‌اند.

پیشینه پژوهش

در سال‌های اخیر، مطالعات متعددی در زمینه جایگاه زنان در مانویت انجام شده است. از جمله مهم‌ترین پژوهش‌ها، می‌توان به تحقیقات کوین کویل، پژوهشگر کانادایی، اشاره کرد که چارچوبی برای بررسی زنان در مانویت ارائه داد و نیز به بررسی نقش زنان مانوی در فعالیت‌های تبلیغی پرداخته است. (Coyle, 2009) همچنین، مادالین اسکوپلو، پژوهشگر شناخته‌شده در حوزه گنوسیسم، مطالعاتی در مورد زنان خاصی در سنت مانوی منتشر کرده است. (Scopello, 2014)

علاوه بر این، مطالعاتی نیز در مورد زندگی شخصی و معنوی زنان در جامعه مانوی قرن چهارم در کلیسای رومی، واقع در واحه داخلی مصر، انجام شده است. این تحقیقات عمدتاً بر اساس نامه‌های شخصی باقی‌مانده از این جامعه بوده‌اند. همچنین، بررسی‌هایی در مورد طیف گسترده‌ای از

شخصیت‌های زنانه و تصاویر زنان در دو متن مهم مانوی در سنت غربی و تأثیرگذار بر جوامع شرقی، یعنی کفالایا (متن تعلیمی) و کتاب مزامیر (متن نیایشی)، صورت گرفته است. جیسون بیدون در کتاب بدن مانوی، از منظر جنسیت و اقتدار معنوی، بازنمایی زنانگی در نظام مانوی را مورد بررسی قرار داده و تحلیل کرده است که چگونه شخصیت‌های زنانه در این نظام به‌عنوان میانجی میان قلمرو نور و تاریکی عمل می‌کنند. (BeDuhn, 2000)

سوزانا گولاچی در اثر خود به تحلیل تصویری چهره‌های زنانه در هنر مانوی پرداخته و نقش آنان را در مراسم آیینی و نمادهای بصری مانویت بررسی کرده است. وی نشان داده که چهره‌هایی مانند «دوشیزه روشنی» چگونه در هنر مانوی به‌عنوان واسطه‌ای میان جهان نور و تاریکی به تصویر کشیده شده‌اند. این پژوهش‌ها بر اهمیت تصویری و آیینی زنانگی در مانویت تأکید داشته‌اند، اما پیوند مستقیمی میان این تصاویر و نظام دوگانه‌گرای مانوی برقرار نکرده‌اند. (Gulácsi, 2015)

برخی پژوهش‌ها، مانند آثار شگری فومشی (۱۳۹۸)، به بررسی نقش زنان در ساختار اجتماعی و تبلیغ دینی مانویت پرداخته‌اند. مقاله‌ی وی درباره «مریم مجدلیه و گرایش زنان به مانویت» نقش این شخصیت در روایت‌های مانوی را بررسی کرده و نشان داده است که چگونه بازنمایی او موجب جذب زنان به این آیین شده است. مقاله‌ی دیگر وی درباره «نیوشاگان و برگزیدگان زن مانوی: مدارکی در زمینه ساختار طبقاتی، وظایف مذهبی و تبلیغات دینی» به ساختار طبقاتی زنان مانوی پرداخته و نشان داده است که آنان در دو گروه «برگزیدگان» و «نیوشاگان» طبقه‌بندی شده‌اند. (شگری فومشی، ۱۳۹۸)

بررسی مطالعات گذشته نشان می‌دهد که پژوهش‌های پیشین اغلب بر یکی از ابعاد زنانگی در مانویت تمرکز کرده‌اند؛ برخی به نقش اجتماعی و تبلیغی زنان پرداخته‌اند. (مانند کویل و فومشی) برخی بازنمایی‌های تصویری و آیینی آنان را بررسی کرده‌اند (مانند گولاچی) و برخی دیگر تحلیل‌های محدودی درباره شخصیت‌های زنانه در متون مانوی ارائه داده‌اند (مانند بیدون). در مقابل، پژوهش حاضر تلاش دارد نقش مؤلفه‌های زنانه را در کلیت کیهان‌شناسی مانوی بررسی کند و نشان دهد که این شخصیت‌ها چگونه در ساختار دوگانه‌گرای خیر و شر جای می‌گیرند. برخلاف پژوهش‌های گذشته که عمدتاً یا به جنبه‌های آیینی و شمایل‌نگاری پرداخته‌اند یا به جایگاه اجتماعی زنان مانوی، این پژوهش با تحلیل تطبیقی متون مانوی، تصویری متعادل از زنانگی در این نظام ارائه می‌دهد. بنابراین،

وجه تمایز اصلی پژوهش حاضر در بررسی هم‌زمان دوگانگی زنانگی و نقش آن در تبیین ساختار کیهان‌شناسی مانوی است، موضوعی که در مطالعات پیشین کمتر مورد توجه قرار گرفته است.

دوگانه‌ی مادرانگی: زایش نور یا اسارت در تاریکی

در کیهان‌شناسی مانوی، مؤلفه‌های مونث (=اصل زنانگی) اغلب با نیروهای نور و حیات‌بخش مرتبط هستند و به‌عنوان عاملی در برابر عناصر پرآشوب و مخرب تاریکی ایفای نقش می‌کنند. در میان شخصیت‌های زنانه این نظام اعتقادی، «مادر زندگی» برجسته‌ترین و محوری‌ترین چهره است که نماد نور الهی و زایش خلاقانه محسوب می‌شود. او نقشی کلیدی در روایت آفرینش مانوی دارد و در سه نقش اصلی - پرورشی، زاینده و جنگجویانه - حضور می‌یابد. مهم‌ترین مسئولیت او، آفرینش «هُرْمُزْدَبَغْ^۱» (انسان قدیم^۲) است، شخصیتی که رهبری نبرد علیه نیروهای تاریکی را بر عهده دارد. اما از طرف دیگر، «آز» نماد انحراف و میل جنسی است که از دید مانویان موجب به دام افتادن نور در جسم مادی می‌شود. از این رو، مادرانگی در این اسطوره‌ها دو چهره دارد: یکی مثبت و الهی (مادر زندگی) و دیگری منفی و اهریمنی (آز):

نماد نور: مادر زندگی^۳

برای درک مفهوم مادرانگی در مانویت، بررسی نقش «مادر زندگی» در اسطوره‌شناسی این آیین، نقطه‌ی آغاز مناسبی است. مادر زندگی از سوی پدر بزرگی که در «نخستین زمان»، فرمانروایی می‌کرد، فراخوانده شد. در کفالیای قبطنی آمده است: «او (پدر بزرگی) او را به این شکل پدید آورد. او را در خزانه‌های درونی خود، در آرامش و سکوت، مستقر ساخت. هنگامی که به او نیاز شد، فراخوانده شد و از پدر (بزرگی) بیرون آمد. او به تمام ائون‌های نور خود نگریست.» (کفالایا، ۳۸-۲۸: ۷۰) تئودور برکونای^۴، در اثر خود که چکیده‌ای سریانی از نوشته‌های مانی است داستان را این گونه بیان می‌کند: «او می‌گوید که پدر بزرگی، مادر زندگی را فراخواند، و مادر زندگی، انسان نخستین را

^۱ . Ohrmizdbag

^۲ . First Man

^۳ . Mother of Life

^۴ . Theodor bar Khonai

پدید آورد، و انسان نخستین، پنج فرزند خود را پدید آورد، همچون کسی که برای نبرد زره بر تن می‌کند.» (Lib. Schol., XI, CSCO 69 pp. 313, 27-314, 12)

مادر زندگی به عنوان نمادی از مادرانه‌ترین ویژگی‌ها تجسم یافته است. او فرزندش هرمزدبغ را با محبت می‌بوسد، مسلح می‌کند و برای مبارزه با قدرت‌های تاریکی آماده می‌سازد (کفالایا، ۳۸، ص ۲۲-۲۴ و ۳۹: ۳-۷). این توصیفات، نقش او به عنوان پرورش‌دهنده و محافظ را به‌خوبی نمایان می‌سازند. به‌ویژه در این بخش‌ها، مادر زندگی را به‌صورت مراقبی دیده‌ایم که هم از طریق حمایت عاطفی و هم از طریق آماده‌سازی فرزندش، وظایف مادری را انجام می‌دهد.

او ویژگی‌های جنگجویانه‌ای نیز دارد که در متون فارسی میانه به‌وضوح برجسته شده است. مادر زندگی برای نجات پسرش، که در تاریکی اسیر شده، خود به میدان مبارزه قدم می‌گذارد. طبق روایت‌های ارائه‌شده توسط فرانستمان، مادر زندگی همراه با «روح زنده»^۵ یا «دوشیزه روشنی» و دیگر ایزدان جنگجو، به مرزهای تاریکی می‌رود تا پسرش را نجات دهد. (Franzmann, 2007: 57) در کفالایا آمده است که روح زنده و مادر زندگی، با یکدیگر فرود می‌آیند و نیروهای شیطانی و فرمانروایان تاریکی را شکست می‌دهند و از بدن‌های آنان جهان مادی را شکل می‌دهند. (Gardner and Lieu, 2004: 15) بدین ترتیب، تأثیر او فراتر از مراقبت و پرورش است و شامل انتقال مهارت‌ها و توانمندی‌های لازم برای بقا و پیروزی در نبرد می‌شود. نادیده گرفتن نقش جنگجویانه او می‌تواند موجب ساده‌سازی بیش از حد این شخصیت نمادین شود. وظیفه مادری مادر زندگی حتی پس از آماده‌سازی هرمزدبغ برای نبرد نیز ادامه دارد. او در تمام مراحل، نقش محافظ و ناجی را ایفا می‌کند و سرانجام نجات فرزندش از تاریکی را تضمین می‌کند. (کفالایا، ۳۹: ۳۷) این انتظار برای آمادگی، برکت‌دادن، و پذیرش خروج پسر از خانه را تأیید می‌کند. نقش او تنها به آماده‌سازی محدود نمی‌شود؛ بلکه در مواقع بحران، مادر زندگی به‌عنوان یک ناجی فعال ظاهر می‌شود. این مفهوم نشان‌دهنده مادری است که مراقبت و توانمندسازی را با قدرت و عمل‌گرایی ترکیب کرده است. (Franzmann, 2007: 58)

⁵ . Living Spirit

تحلیل مقایسه‌ای نقش مادر زندگی در دو روایت

ویژگی‌ها	کفالایا	متون فارسی میانه
نقش اولیه	آماده‌سازی و حمایت از انسان قدیم پیش از نبرد	تلاش برای نجات انسان قدیم که از ابتدا در بند است
ماهیت انسان قدیم	ابتدا آزاد است و سپس گرفتار می‌شود	از ابتدا در اسارت تاریکی قرار دارد
نقش مادر زندگی	پرورش‌دهنده، راهنما، و آماده‌کننده برای نبرد	جنگجو، مداخله‌گر و نجات‌بخش مستقیم
مداخله در نبرد	به‌صورت غیرمستقیم و از طریق واسطه‌ها (روح زنده)	حضور مستقیم در میدان نبرد برای آزادسازی انسان قدیم

بررسی این دو روایت نشان می‌دهد که مادر زندگی در نظام مانوی دارای دو نقش اساسی و متکامل است. در کفالایا، او به‌عنوان یک مادر معنوی و حامی ظاهر می‌شود که وظیفه آماده‌سازی انسان قدیم را بر عهده دارد، اما در متون فارسی میانه، نقش او فعال‌تر و جنگجویانه‌تر است و مستقیماً وارد عرصه نجات می‌شود. این تفاوت‌ها نشان می‌دهد که در مناطق مختلف مانوی، برداشت‌های متفاوتی از نقش زنانگی در کیهان‌شناسی وجود داشته است. در این اسطوره‌ها، مادر زندگی - یک تجلی مونث از خدا - نقشی حیاتی در شکست شر و آفرینش جهان مادی ایفا می‌کند. او قدرت خلق زندگی را دارد، اما این آفرینش به‌گونه‌ای دقیق طراحی شده است که فاقد ویژگی‌های جنسی باشد. این تصویر مثبتی از اصل زنانگی ارائه می‌دهد که مادرانگی را به‌عنوان نیرویی حیات‌بخش اما غیرجنسی ترسیم می‌کند.

نماد تاریکی: دیو آز^۶

در اسطوره‌شناسی مانوی، مفهوم «مادر» همواره دارای بار مثبت نیست. در مقابل تصویر مادر زندگی که نمادی از نور و آفرینش الهی است، تصویری متضاد از دیو آز (AZ) در اسطوره‌های ایرانی دیده می‌شود. این چهره در یک متن پهلوی تورفانی (M 7980-84) معرفی شده است. (Klimkeit, 1993: 224) آز به‌عنوان موجودی شرور و فریبکار شناخته می‌شود که به دیوان روش

^۶. AZ

تولیدمثل را می‌آموزد و شرارت را در نخستین زن انسانی القا می‌کند. او منشأ تمایلات جنسی دانسته شده و «مادر دیوان^۷» نامیده می‌شود، نقشی که او را به‌عنوان نیرویی ویرانگر و فسادآور در کیهان‌شناسی مانوی معرفی می‌کند.

«... و همانند آن بذر شهوانی و ناپاک، از آسمان به زمین سقوط کرد، بر آنچه خشک و آنچه تر بود. در آنجا، با همه انواع گیاهان آمیخته شد و با دیگر دیوان از جنس خود درهم آمیخت. سپس، دیوان و دیوشان-دیوان خشم، هیولاهای شیطانی، دیو-بانوان، دیوان دوسر، چهارپایان، بال‌داران، سمی‌ها و خزندگان—که از آغاز در دوزخ باردار بودند و به یازده سپهر بسته شده بودند، چون نور و زیبایی خدای روشنی (Roshnshar) را دیدند، به او میل پیدا کردند و عقل خود را از دست دادند. آنان همگی فرزندان درون خود را سقط کردند، و این نوزادان بر زمین سقوط کردند و در سراسر آن به خزیدن پرداختند. آنان میوه‌های درختان را خوردند و بزرگ‌تر، وحشتناک‌تر و شبیه به دیوان ارشد شدند. و از همان میوه‌هایی که خورده بودند، از که در آن‌ها نفوذ کرده بود، بر آنان چیره شد. در نتیجه، به واسطه شهوت حسی تحریک شدند و با یکدیگر در هم آمیختند.» (Klimkeit, 1993: 228-229)

از سپس نخستین زن انسانی را با چنان روحی پر کرد که او حتی بیشتر دزدصفت، گناهکار، شهوانی و حریص شود و از طریق شهوت، مرد را بفریبد. در این اسطوره ایرانی، دیو مؤنث آز و نخستین زن انسانی هر دو با میل شرارت‌آمیز یکی انگاشته می‌شوند. (Klimkeit, 1993: 224) بر اساس این روایت، شهوت و گناه از طریق آز و نخستین زن به نسل‌های بعدی منتقل می‌شود. در این دیدگاه، آنچه که پلید تلقی می‌شود، میل جنسی است، نه زاد و ولد. (Yorioka, 2010: 97) همچنین، آز نماد انحراف و میل جنسی است که از دید مانویان موجب به دام افتادن نور در جسم مادی می‌شود. از این رو، دو چهره مادرانگی در این اسطوره‌ها نشان داده شده است.

در شاپورگان، اصطلاح فارسی میانه «آز» به دو شکل به کار رفته است: به‌عنوان صفت، به معنای طمع‌کار ('zg'm')، و به‌عنوان اسم، به معنای طمع و حرص (حرص و آز: az-kamagih; آز: z). آز به‌عنوان اسم، هم به‌عنوان یک نیروی اهریمنی کیهانی و هم به‌عنوان یک ویژگی روان‌شناختی

7. mother of demons

انسانی معنا می‌شود. متن بین این دو معنا جابه‌جا می‌شود و دیوید مکنزی^۸ این تغییرات را بر اساس بافت نحوی تفسیر کرده است. این دوگانگی معنایی نشان‌دهنده پیوستگی مفهومی بین آرزو به‌عنوان یک ویژگی درونی روان‌شناختی و آرزو به‌عنوان یک موجود اهریمنی کیهانی است، که با جهان‌بینی کیهان‌شناختی ایرانی سازگار است. مکنزی توضیح می‌دهد که این اصطلاحات، با وجود تفاوت‌های ظاهری، در چارچوب نظام دوگانه‌گرایی مانوی به هم پیوسته‌اند. به این معنا که مفهوم «گیتیگ»^۹ (مادی، محسوس و ملموس) در برابر «مینوگ»^{۱۰} (ذهنی، نامرئی و ناملموس)، نشان‌دهنده تداوم و دوگانگی در درک طمع و تأثیرات آن بر انسان و جهان است. (Reeves, 1996; Mackenzie, 1980: 289). «آرزو» در مانویت، نه تنها نمادی از طمع و حرص بلکه با مفهوم شهوت نیز پیوند دارد. این واژه در متون مانوی، همراه با اصطلاحاتی مانند: ۱. 'w[rz](w)g / pyys (دستور به شهوت)، ۲. 'wrzwg (میل، شهوت)، ۳. ['l(w)zm'h (شهوت)، ۴. 'zygr (شهوت انگیز) به کار رفته است. (Mackenzie, 1980: p.289; l. 543; p. 297.46) مکنزی همچنین پیشنهاد می‌کند که در زمینه‌هایی که اصطلاح ('wrzwg) به معنای «دزدی و سرقت» آمده است، می‌توان آن را به‌عنوان «آزمندی»، «طمع‌کاری» یا «مادی‌گرایی» ترجمه کرد. (Ibidp.289 l. 543; p. 297.46) در کیهان‌شناسی مانوی، آرزو نه تنها نیرویی درونی، بلکه قدرتی بیرونی است که اعمال «آرخن‌ها»^{۱۱} را دستکاری می‌کند. او خود نیروی تاریکی محسوب می‌شود که تجسم حرص، شهوت و خشم مینوی تن (mēnōgīh ī tan) است.

خواستوانیف^{۱۲} منعکس‌کننده تصویری از «آرزو» به عنوان خالق و مفسده بدن انسان است، مشابه مفاهیم موجود در متون میانه ایرانی مانوی^{۱۳} این امر از طریق تشبیه بدن به لباس برای «آرزو» نشان داده می‌شود، که نشان می‌دهد که «آرزو» نه تنها بدن را شکل داده است، بلکه ارتباط نزدیکی نیز با آن دارد و پیچیدگی‌های خلقت و فساد ذاتی وجود انسان را مجسم می‌کند. «آرزو» که به عنوان

8 . David Mackenzie

9 . gētīg

10 . mēnōg

11 . Archons

12 . Xw'stw'nyft .

13 . Mir. Man. I

«زاینده طمع» توصیف می شود، هم شهوتران و هم حریص به تصویر کشیده شده است. (Reeves 1997: 39)

بنابراین در کیهان‌شناسی مانوی، از نماد نیرویی اهریمنی و تاریک است که تجسم طمع، شهوت و خشم محسوب می‌شود. او به‌عنوان «مادر دیوان» شناخته شده و نیروی فساد و تباهی را در جهان گسترش می‌دهد. از نه‌تنها ویژگی روان‌شناختی انسانی مانند آزمندی و شهوت را نمایندگی می‌کند، بلکه به‌عنوان یک موجود کیهانی، در شکل‌گیری بدن مادی و به دام افتادن نور در آن نقش دارد.

دوشیزه روشنی (نور)^{۱۴}: شخصیتی نجات بخش

در کیهان‌شناسی مانوی، دوشیزه روشنی شخصیتی است که در مرز میان دو مفهوم متضاد، یعنی پاکی و شهوت، نور و تاریکی، تسلیم و قدرت قرار دارد. برخلاف تصویر سنتی از زنانگی که یا در قالب مادر حیات‌بخش و یا زنی گناه‌آلود و شهوت‌انگیز ترسیم می‌شود، دوشیزه روشنی فراتر از این تقابل‌های رایج قرار می‌گیرد. او همزمان مظهر زیبایی و قدرت کیهانی است و نقش او نه صرفاً یک نیروی الهی منفعل، بلکه ابزاری فعال در بازیابی نور از چنگال تاریکی محسوب می‌شود.

در متون مانوی، زیبایی دوشیزه روشنی به‌گونه‌ای توصیف شده که باعث شرمساری نیروهای تاریکی می‌شود. این تصویر را می‌توان در کنار مفاهیم نگاه مردانه و قدرت بصری زنانگی تحلیل کرد. او به عنوان زنی که در معرض نگاه نیروهای تاریکی قرار می‌گیرد، نه قربانی، بلکه ابزاری برای فروپاشی آنان است. برخلاف زنان زمینی در کیهان‌شناسی مانوی که عموماً به‌عنوان عاملان گناه و فریب به تصویر کشیده شده‌اند، دوشیزه روشنی از همان سلاح (شهوت) استفاده می‌کند که نیروهای تاریکی برای به دام انداختن نور به کار می‌گیرند. کفالیا و کتاب مزامیر^{۱۵}، تعدادی از تصاویر یا مفاهیم متضاد پرتکرار را آشکار می‌سازد. در کتاب مزامیر (۲۷-۲۹) آمده است: «او با پنج قدرت مجهز شده است تا با پنج پرتگاه تاریکی بجنگد و بر آن‌ها غلبه کند (۱۰۶-۱۹). تاریکی‌ای که او با آن می‌جنگد، با فساد، نفرت، شهوت و میل مشخص می‌شود، هر چیزی که مربوط به جسم و به دام انداختن نور در آن است. اما چگونه زیبایی او قدرت‌ها را شرمسار می‌کند؟ در قطعه M 741، مری بویس خاطر نشان می‌کند که در این سرود، دوشیزه روشنی نام و ویژگی‌های الهه باران اوستایی سدویس را به خود

¹⁴ . Maiden of light

¹⁵ . Psalm Book

می‌گیرد. (Boyce, 1951) سرود با تصویر «روشن» سدویس (c(y)hr̥g s̥dwys rwš̥n) که به دیو خشم نمایان شده، آغاز می‌شود:

«سدویس درخشان، شکل خود را به اهریمن خشم نشان می‌دهد. او فریاد می‌زند و او را از آن خود می‌پندارد، گویی او جوهره‌ی (نور) است. او بذر می‌افشاند [...] ناله می‌کند وقتی دیگر آن شکل را نمی‌بیند. نور در سپهر متولد می‌شود: او آن را به قدرت‌های برتر می‌دهد. آلودگی و ناخالصی از او به زمین جاری می‌شود. این ناخالصی‌ها در همه پدیده‌ها لباس به تن می‌کنند و در میوه‌های بسیاری دوباره متولد می‌شوند.» شیطان تاریکی خشم شرمسار است، زیرا پریشان و عریان شده بود. او به مرتبه بالاتر دست نیافته بود و از آنچه به دست آورده بود محروم شده بود. او بدن را به عنوان پوسته‌ای خالی رها کرد و با شرم فرود آمد. خود را در رحم زمین پوشاند، جایی که قبلاً با وحشیگری از آن برخاسته بود (M 741/R/3-7). (Boyce, 1951: 912)

فرانتسمان درباره این سرود که در اینجا توصیف شده است این گونه شرح می‌دهد که، این رویداد معمولاً به عنوان «اغوای آرخون‌ها» شناخته می‌شود و از متون مانوی مختلف متعلق به گروه‌های فرهنگی/زبانی گوناگون شناخته شده است، که برخی از آنها در بیان این داستان بسیار محتاط‌تر از دیگران هستند. در هر نسخه، نور یا عاملی از نور، از ماهیت تاریکی علیه خودش استفاده می‌کند تا آزادی نور را به دست آورد، که معمولاً شامل نوعی فعالیت جنسی می‌شود. در اینجا، باکره نور^{۱۶} از زیبایی خود استفاده می‌کند تا شهوت را در شیطان خشم برانگیزد، که نور قبلاً اسیر شده را به صورت منی خارج می‌کند و این منی به زمین می‌افتد و در میوه‌ها دوباره متولد می‌شود. (Franzmann, 2007:58)

«اغوای آرخن‌ها»^{۱۷}، اصطلاحی که نخستین بار توسط فرانتس کومون^{۱۸} مطرح شد. این رویداد پس از دزدیده شدن نور الهی (که به شکل پنج پسر، لباس یا زره نخستین انسان توصیف شده) توسط موجودات تاریکی رخ می‌دهد. برای رهایی نور دزدیده شده که در بدن آرخن‌ها^{۱۹} گرفتار شده است،

¹⁶ . Virgin of light

¹⁷ . the Seduction of the Archons

¹⁸ . Franz Cumont

¹⁹ . آرخن به معنی دیوان و شیاطین و موجودات اهریمنی است. (اسماعیل پور مطلق، ۱۳۹۶: ۳۴۷)

فرستاده سوم^{۲۰}، که دارای ماهیت دوگانه‌ی مردانه و زنانه است، خود را به آنان نشان می‌دهد. (Cumont, 1912)

سرود فارسی میانه نریسف یزد^{۲۱} (M737) نیز، شرم را به شیاطین نسبت می‌دهد. در اینجا نام فارسی میانه فرستاده سوم است: «تاریکی و تفاله‌هایی که از آنها تراوش می‌کند (؟) به جهان می‌افکند. یاکساها و شیاطین شرم‌منده می‌شوند، اما نور از اسارت رهایی یافت. (Boyce 1951, p. 915) این شرم را می‌توان به عنوان یک حرکت ضد جنسیتی تعبیر کرد که به دنبال تبرئه رفتار «شرم آور» نمایش دوشیزه روشنی است و به جای آن شرم را به آرخن‌ها به دلیل شکست آنها فرافکنی می‌کند. روایت‌های مانوی از این اسطوره، زیبایی تصویر زنانه و شرم آرخن‌ها را برجسته می‌کند و مخاطب را دعوت می‌کند تا در نگاه آرخن‌ها سهیم شود و نگاهی به دوشیزه فریبنده روشنی بیندازد. با این حال، متون در نهایت تمرکز را به شرم آرخن‌ها برمی‌گرداند و هر گونه نظربازی را توجیه می‌کند. ارائه استراتژیک پدر از دختر روشنی بر ساختاری از تسلط مردانه بر زنانه تأکید می‌کند.

این نقش مبهم و چندلایه باعث شده که تحلیلگران مدرن، همچون فرانتسمان، این شخصیت را به‌عنوان چالشی برای برداشت‌های سنتی از مفهوم باکرگی در مانویت بدانند. دوشیزه روشنی، در عین باکرگی، از شهوت به‌عنوان ابزار بهره می‌برد. این مسئله تضادی آشکار با دیگر تصاویر زنان در متون مانوی دارد، جایی که زنان زمینی غالباً عامل گناه و انحراف مردان توصیف می‌شوند. (Franzmann, 2007:59) از سوی دیگر، دوشیزه روشنی را می‌توان در برابر دیو آز، که نماد شهوت، حرص و طمع در کیهان‌شناسی مانوی است، قرار داد. درحالی‌که آز، به‌عنوان نیرویی ویرانگر، شهوت را ابزاری برای اسارت نور در جسم و ماده قرار می‌دهد، دوشیزه روشنی از همین ابزار برای رهایی نور از بند تاریکی استفاده می‌کند. این تضاد نشان می‌دهد که در مانویت، همه‌ی عناصر شهوانی و جسمانی لزوماً منفی نیستند، بلکه می‌توانند در صورت استفاده‌ی درست، به ابزاری برای رهایی تبدیل شوند.

در نهایت، نقش دوشیزه روشنی را می‌توان فراتر از یک الوهیت زنانه‌ی منفعل، و به‌عنوان یک استراتژیست معنوی و جنگجوی کیهانی بررسی کرد. او نه تنها زیبایی و پاکی را در خود دارد، بلکه

²⁰ . Third Messenger

²¹ . Narisaf Yazd

قادر است این ویژگی‌ها را به ابزاری برای غلبه بر تاریکی و بازپس‌گیری نور تبدیل کند. در کنار مادر زندگی که نماد زایش و تغذیه‌ی روحانی است، وی تجسم فریب تاکتیکی و مبارزه‌ی هوشمندانه در برابر نیروهای تاریکی است، و این مسئله او را از سایر چهره‌های زنانه در اسطوره‌شناسی مانوی متمایز می‌کند.

نتیجه‌گیری

تحلیل کیهان‌شناسی مانوی نشان داد که نظام دوگانه‌گرایی این دین، بازتابی پیچیده از نیروهای خیر و شر ارائه می‌دهد که در آن مؤلفه‌های مونث نقش‌های متضاد و درعین‌حال مکملی را ایفا می‌کنند. یافته‌های این پژوهش نشان داد که شخصیت‌های زنانه در اسطوره‌های مانوی نه صرفاً به‌عنوان نیرویی نجات‌بخش و الهی، بلکه در برخی موارد به‌عنوان عامل انحراف و تاریکی نیز ظاهر می‌شوند. از یک‌سو، چهره‌هایی مانند «مادر زندگی» و «دوشیزه روشنی» نمایانگر نیروهای نور، زایش و رهایی هستند. مادر زندگی، نه تنها به‌عنوان خالق انسان نخستین، بلکه به‌عنوان راهبر او در نبرد با نیروهای تاریکی ایفای نقش می‌کند. این شخصیت، هم‌زمان ویژگی‌های پرورشی و جنگجویانه دارد و در شکست شر و بازیابی نور، نقش کلیدی ایفا می‌کند. دوشیزه روشنی نیز به‌عنوان واسطه‌ای میان جهان نور و تاریکی ظاهر می‌شود که با تحریک آرخن‌ها، باعث رهایی نور اسیرشده در تاریکی می‌شود. از سوی دیگر، در نقطه مقابل، «دیو آز» نمونه‌ای از چهره‌های زنانه‌ای است که با مفاهیمی چون وسوسه، انحراف و تاریکی پیوند خورده است. تحلیل متون نشان داد که آز نه تنها تجسم حرص و شهوت، بلکه عامل فریفتن نخستین زن و در نتیجه، منبع ورود شرارت به جهان مادی است. در اینجا، زنانگی به‌عنوان نیرویی دوگانه به تصویر کشیده شده است که می‌تواند هم باعث رهایی و هم باعث اسارت نور شود. درنهایت، یافته‌های پژوهش نشان داد که در کیهان‌شناسی مانوی، مفهوم زنانگی به‌عنوان یک عنصر بنیادین در تبیین دوگانگی خیر و شر نقش دارد. زنانگی نه به‌عنوان یک نیروی مطلق مثبت یا منفی، بلکه به‌عنوان عنصری پویا و پیچیده در ساختار اسطوره‌ای مانویت عمل می‌کند. در نهایت مانویت با بازتعریف نقش‌های زنانه در چارچوبی دینی، تصویری منحصربه‌فرد از زنانگی ارائه داده است که همواره در ارتباطی متقابل با نیروهای کیهانی نور و تاریکی قرار دارد.

منابع

- اسماعیل پور مطلق، ابوالقاسم (۱۳۹۶)، *اسطوره آفرینش در آیین کیش مانی با گفتارهایی درباره‌ی ادبیات و عرفان مانوی*، ویراسته محمد شکر فومشی، تهران: نشر چشمه.
- آلبری، سی. آر. سی (۱۳۸۸)، *زبور مانوی*، ترجمه ابوالقاسم اسماعیل پور مطلق، تهران: انتشارات اسطوره.
- کفالایا، نسخه موزه برلین (۱۳۹۵)، *برگردان تطبیقی از ترجمه آلمانی و انگلیسی نسخه قبطی*، مریم قانعی و سمیه مشایخ، تهران: نشر طهوری.

References

- Alberry, C.R.C. (1938). *A Manichaean Psalm Book*. Stuttgart: W. Kohlhammer.
- BeDuhn, J. D. (2000). *The Manichaean Body: In Discipline and Ritual*. Johns Hopkins University Press
- Boyce, M. (1951). "Sadwēs and Pēsūs." *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 13(4), pp. 907-915.
- Boyce, M. (1975). *A Word-list of Manichaean Middle Persian and Parthian (Acta Iranica 9a)*. Peeters.
- Cumont, F. and Kugener, M. A. (1912), *Recherches sur le Manichéisme*. (Bruxelles: Lamertin).
- Durkin-Meisterernst, D. (2004). *Dictionary of Manichean Texts, vol. III*. Brepols.gg
- Franzmann, M. (2007), "Beyond the Stereotypes: Female Characters and Imagery in Manichaean Cosmology and Story." The Trendall Lecture 2007. Australian Academy of Humanities Proceedings.
- Gardner, I., Lieu, S. N. C., & Lieu, S. (2004). *Manichaean Texts from the Roman Empire*. Cambridge University Press.
- Gulácsi, Z. (2015). *Manichaean Art and its Relation to Other Middle Eastern Religions*. Brill.
- Klimkeit, H.-J. (1993). *Gnosis on the Silk Road: Gnostic Texts from Central Asia*. HarperSanFrancisco.
- Mir. Man I. In Klimkeit, H.-J. (1993), *Gnosis on the Silk Road: Gnostic Texts from Central Asia*. (Australia: HarperCollins), pp. 225-235.

- Reeves, J. C. (1996). *Heralds of That Good Realm: Syro-Mesopotamian Gnosis and Jewish Traditions*. Brill.
- Reeves, J. C. (1997). "Manichaean Citations from the Prose of Ephrem of Syrus." In Mirecki, P. A. and BeDuhn, J. D., eds. *Emerging from Darkness: Studies in the Recovery of Manichaean Sources*, pp. 217-288, (p. 241).
- Smagina, E. (2011). "12. *The Manichaean Cosmogonical Myth As A 'Re-Written Bible'*". In *In Search of Truth. Augustine, Manichaeism and other Gnosticism*. Leiden, The Netherlands: Brill. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004189973.i-730.61>
- Sundermann, W. (2001). *Iranische Manichaica aus Chinesisch-Turkestan*. Akademie Verlag.
- Theodore bar Khonai, *Liber Scholiorum*. In Reeves, J. C. (2011), *Prolegomena to a History of Islamicate Manichaeism*. Sheffield; Bristol: Equinox, pp. 146-152.
- Yorioka, P. H. (2010, March). *In Search of "the Woman Within": A Study of Manichaean Motherhood*. In *Symposia: The Journal of Religion* (Vol. 2).